

Saša Nedeljković*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

snelj@f.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0009-0004-1901-2252>

Konsumiranje alkoholnih pića među Bošnjacima u multikonfesionalnoj sredini: primer Novog Pazara*

Apstrakt: Novi Pazar je multietnički grad s dominantnom bošnjačkom većinom koja, nakon 90-ih godina prošlog veka pokušava da gradski identitet prilagodi islamskim učenjima i vrednostima. Ti pokušaji nailaze na razne vrste otpora, budući da je, naročito od početka XX veka, grad trpeo mnogobrojne uticaje koji nisu u skladu s islamom. Upotreba alkohola u tom smislu predstavlja jednu od zanimljivijih tema. U ovom radu učinjen je pokušaj da se opišu i analiziraju različiti aspekti procesa dealkoholizacije centra Novog Pazara, tj. da se prouče strategije kojima se konzumacija alkohola, kao i lokali koji služe alkohol, čine neprimetnim ili podnošljivim elementom urbanog sistema. Empirijsko istraživanje obavljeno je tokom 2023. i 2024. godine, i njime je obuhvaćeno 30 ugostiteljskih lokala i 103 ispitanika, koji su ispitivani korišćenjem više metoda: fokus grupa, polustrukturirani intervju, posmatranje s učestvovanjem, prilagođeni biografski metod.

Ključne reči: ugostiteljstvo, Novi Pazar, islam, multikulturalnost, alkohol

Ugostiteljstvo kao antropološki problem

Fenomen ugostiteljskih objekata, među kojima se kafana ističe kao najinteresantniji oblik, odavno je na sebe skrenuo pažnju sociologa i antropologa u Srbiji, što je dovelo do određene fascinacije, pa i do ideje da se osnuje posebna disciplina koja bi se time bavila (Đorđević 2012). Toj fascinaciji možemo zahvaliti što je poslednjih decenija stvoren solidan korpus raznorodnih naučnih

* Tekst je nastao kao rezultat rada na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koji finansira Ministarstvo prosvete na osnovu Ugovora broj 451-03-66/2024-03/200163; i kao rezultat rada koji autor ostvaruje u okviru projekta „Istraživanje i evidentiranje elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa Bošnjaka na području jugozapadne Srbije” koji finansira Ministarstvo kulture RS (broj 451-04-579/2024-02 od 24.4.2024. godine).

radova o ugostiteljstvu (Đorđević 2012; Đorđević 2016). U tom korpusu posebno mesto zauzimaju radovi koji se bave istorijatom kafana, njihovim prvobitnim oblicima i funkcijama (Elezović 1938; Hattox 1985; Fotić 2005; Caparlieri 2020; Dilberović 2023; Hodžić 2023). Dosta pažnje posvećeno je i kafanskoj kulturi u savremenom periodu (Đorđević 2012; Đorđević 2016). Tome su izvestan doprinos dali i antropolozi (Kovačević 1989; Milanović 2018; Krstić 2016; Vukanović 2016).¹ Uprkos tome, ostalo je jako mnogo nepokrenutih tema u okviru te oblasti. Savremene studije o ovom fenomenu, naročito one koje se bave prostorom Balkana, praktično su se potpuno posvetile proučavanju evropskog tipa kafana, vršeći istraživanja u etnički homogenim sredinama, odnosno u sredinama gde etnička podela nije izražena ili nije faktor koji determiniše društvene procese i prostorno ponašanje (Đorđević 2012; Đorđević 2016; Panajotović 2019).² Proučavanja „kuća kafe“ u velikoj meri su zanemarila etnički ili kulturno mešovite sredine, s različitim ugostiteljskim tradicijama, u kojima ugostiteljstvo predstavlja mnogo složeniji sistem ili polje interakcije, s važnom ulogom u distribuciji moći. Takođe, kafane su u velikom broju radova posmatrane kao relativno samostalne ili nezavisne institucije, a ne kao promenljivi, prilagodljivi i višedimenzionalni elementi jednog sistema institucija u kome se stvaraju, održavaju, razrađuju i razgrađuju kulturni obrasci, identitetske formule, pa i ideološke osnove u celini. Iako se ne može reći da nema monografija o gradovima kao ugostiteljskim celinama, one nisu antropološki orijentisane i ne omogućavaju sagledavanje dinamike koja se odvija kako u kafanama, tako i između kafana i drugih ustanova.³

Sa željom da se donekle popuni ta praznina u naučnoj produkciji razmatrane su različite urbane sredine koje bi mogle predstavljati odgovarajuće okvire istraživanja. Kao jedan od logičnih okvira nametnuo se Novi Pazar. Preliminarnim istraživanjem, tokom leta 2023. godine, uočeno je da ovde ugostiteljstvo, možda čak i više nego u drugim oblastima Srbije, igra važnu, možda i centralnu ulogu u javnom životu.⁴ Budući mešovita, muslimansko-hrišćanska, sredina, u Novom

¹ Kao teorijski okvir, ili teorijska polazna osnova, uglavnom se u tim radovima koristi Oldenburgov koncept „sajnog trećeg mesta“ (Oldenburg 1999). Kafana je, po tome, posle doma i radnog mesta, najznačajnija destinacija jedne osobe koja živi u gradu, i ona prvenstveno zadovoljava potrebu za društvenošću.

² Istraživači ponekad prave razliku između evropskih („ala franka“) i orijentalnih („ala turca“) kafana, koje su se razlikovale i po podneblju na kojem su se otvarale, ali i po ponudi i izgledu (Spasojević 2012).

³ Postoji veći broj pokušaja, pretežno u Aziji, da se urade analize transformacije kafea u urbanim sredinama (Viartasiwi and Trihartono 2020; Ahmad, Sumarti and Sriwulandari 2022; Lukito and Anneli 2018).

⁴ Jedna od potvrda za to jeste podatak da je prva elektrana, tačnije hidrocentrala, izgrađena u Novom Pazaru za potrebe rada hotela i kafane „Vrbak“, a da je ostatak grada dobio struju kasnije (Radović 2001).

Pazaru se razvio složen sistem ugostiteljskih objekata koji korespondira s različitim društvenim procesima, kulturnim obrascima i institucijama.⁵

Uprkos tome što Bošnjaci danas čine apsolutnu većinu u gradu (80% prema 15% Srba⁶), Novi Pazar je multietnički i multikulturni grad. U njemu živi brojna zajednica Srba koja u priličnoj meri utiče na uobličavanje kulture grada i njegovog identiteta (Petrović, Backović i Toković 2022.). Iako ih je znatno manje od Bošnjaka, i iako su sa svojim institucijama ograničeni na jedan deo grada, Srbi daju određeni ton i doprinose živopisnosti ili heterogenosti grada. Većina stanovnika ističe da etničkih podela nema i da se etnička pripadnost ne uzima kao presudan faktor prilikom sklapanja poslova i prijateljstava, kao ni u pogledu prostornog ponašanja. To se, osim u pojedinim periodima godine, odnosi i na kafanski život i kulturu. Povremeni incidenti se dešavaju, ali ne remete opštu atmosferu u gradu.⁷

Odnos prema alkoholu u takvoj sredini višeslojan je i višeznačan. Čak i unutar muslimanske populacije ne postoji opšte slaganje u pogledu ovog pitanja. To predstavlja izvesnu tačku sporenja u islamskoj teorijskoj literaturi, ali i u svakodnevnoj životnoj praksi muslimana širom sveta (vidi Mujić 1954; Sheikh and Islam 2018; Dragišić Labaš 2014). Među muslimanima koji žive u sekularnim društvima, odnosno u društvima u kojima islam nije državna religija, ova su sporenja još intenzivnija. To se naročito vidi među muslimanima na Balkanu, gde je pitanje konzumiranja alkohola još uvek prilično otvoreno. Iako, načelno, muslimanima nije dozvoljeno da konzumiraju alkohol, postoji na ovim prostorima duga tradicija izbegavanja ovog pravila ili propisa. Ona je bila naročito živa tokom socijalizma, kada je i doživela svoj vrhunac, ostavljajući dubok trag u svesti ljudi. U mešovitim sredinama vrši se na određeni način takmičenje između različitih tradicija i ideologija, a rezultati tog takmičenja mogu se pratiti preko promena u dominantnom javnom diskursu. Poslednjih decenija, zahvaljujući osetljivoj vezi religije i etniciteta na ovim prostorima, i potrebe za etničkim razgraničenjima, konzumiranje alkohola u većinski muslimanskim sredinama u Srbiji prestaje da bude samo religijsko ili kulturološko pitanje i dobija dublju političku težinu. Islam se prepoznaje kao centralno pitanje etničkog identiteta Bošnjaka, a samim tim i islamske verske institucije postaju prisutniji faktor u svakodnevnom životu. Pojedine kulturne prakse tako dobijaju veći simbolički značaj i postaju deo preporučenog životnog stila. U Novom Pazaru, na primer,

⁵ „U kafanama i kafečajnicama se sve dešava i sve završava, poslovi i ovo-ono. U džamiju ti niko ne završava pos'o. To budi siguran. Da kupiš, da prodaš, da oženiš, da udaš. Kafana i kafečajnica, to je to. Glavno mesto okupljanja.” (F.I. 1962.)

⁶ <https://taktinfo.rs/2023/05/25/uporedni-prikaz-broja-stanovnika-novog-pazara-prema-nacionalnoj-pripadnosti-popis-2011-i-2022-godine/>

⁷ O incidentima <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2022/1/9/nacionalisticki-pir-u-novom-pazaru-bosnjaci-se-plase-matrice-90-ih>

u novije vreme se s institucionalnog nivoa stalno, čak i preko zvaničnih medija, šalju poruke koje podsećaju na važnost određenih praksi u vezi s ugostiteljstvom.⁸ Sve to daje ovoj temi na težini, a ona se sve više smatra bitnom za izgradnju identiteta većinske zajednice u gradu, ali i izgradnju gradskog imidža u celini.⁹

Istorija ispijanja alkohola u Novom Pazaru

Novi Pazar je grad na čiji izgled i način funkcionisanja utiče pre svega kultura najbrojnije zajednice – bošnjačke.¹⁰ Međutim, Novi Pazar ima i brojnu „manjinu”, srpsku zajednicu, koja u određenoj meri, kako je već istaknuto, utiče na različite segmente društvenog života. Zato se, kada se kao okvir istraživanja uzme Novi Pazar, suočavamo s multikulturnom sredinom u kojoj se dve različite kulture i tradicije međusobno, u zavisnosti od situacije, takmiče ili dopunjuju.¹¹ U nekim slučajevima te se kulture približavaju i spajaju, čineći jedan sistem, dok se u drugim slučajevima i periodima one distanciraju jedna od druge i stvaraju zasebne svetove s jasnim i čvrstim granicama. Takav je slučaj i kada govorimo o ugostiteljstvu u gradu. Ono je povremeno, bar za jedan deo populacije, jedinstvena celina u kojoj nema etničkih razlika, a povremeno predstavlja veštački spoj dve potpuno različite ugostiteljske kulture. Na institucionalnom ili normativnom nivou nema naročitih nejasnoća. Na jednoj strani imamo brojniju zajednicu, Bošnjake, koji su muslimani, i čije verske institucije zagovaraju zabranu alkohola. S druge strane, imamo srpsku zajednicu, čije institucije upotrebu alkohola dozvoljavaju, pa čak i promovišu. Stvar se usložnjava na individualnom i interaktivnom nivou identifikacije.

⁸ <https://sandzakpress.net/arhiva/kazu-%E2%80%9Eislam-je-zaostao-jer-zabranjuje-alkohol%E2%80%9C/>

⁹ Novi Pazar je jedan od prvih, a ostao je jedan od retkih, gradova koji su uveli zabranu prodaje alkohola nakon 21.00. Oni su to uradili 2019. godine. Zrenjanin je takvu zabranu uveo od 23.00, a Beograd u jednom kratkom periodu od 22.00. Iako je formalni razlog bio bezbednost, na društvenim mrežama je ovo tumačeno kao simbolički čin, i još jedan korak ka potpunoj prohibiciji, a zatim i ka islamizaciji Novog Pazara (<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-49046702>; <https://www.facebook.com/notes/388772682508436/>). Mnogi navodni poznavaoči Novog Pazara u tom smislu su se oglasili i izneli stereotip kako u ovom gradu samo Srbi piju i drže alkohol.

¹⁰ O istoriji Novog Pazara i bošnjačke zajednice u njemu postoji brojna literatura (Mušović 1978; Bandžović 1993; Koničanin 1993; Jovanović 1995; Hrabak 1997; Kahrović 2003; Radović 2007; Rebronja 2019; Nikšić 2021) .

¹¹ O samopercepciji građana Novog Pazara i odnosu sa urbanim simbolima pisale su Backović i Spasić (Backović i Spasić 2014).

Dok dalja istorija upotrebe alkohola u Sandžaku čeka da bude istražena, možemo se osloniti na ono što se o toj temi zna na teritoriji koja je blizu i koja je tada bila kulturno veoma slična – Bosni i Hercegovini – i na osnovu toga praviti analogije i izvlačiti zaključke o dešavanjima u toj sferi i u Novom Pazaru. Mujić (Mujić 1954), na primer, daje prilično iscrpan istorijski prikaz uživanja alkohola među muslimanima u Bosni i Hercegovini od 16. do 20. veka (Mujić 1954). Izvesno je da je situacija na teritoriji Srbije bila veoma slična (Mrgić 2017). U građi iz tog perioda već se naziru naučne teme koje se i danas pokazuju kao važne za razumevanje ove pojave: ugostiteljski objekti kao etnički markeri, međuzavisnost i interakcija hrišćanskih i muslimanskih ugostiteljskih objekata u multikonfesionalnoj sredini, prikrivanje konzumacije alkohola, pritisak dominantnog javnog diskursa o potrebi dealkoholizacije, etničke i konfesionalne specifičnosti u pogledu konzumiranja alkohola itd. Prvi pisani tragovi uživanja u alkoholu među muslimanima na ovim prostorima javljaju se sredinom 16. veka, kada se komšije muslimani žale pred sudom na svoje sunarodnike kojima se iz usta oseća alkoholni zadah (Mujić 1954, 289). Od druge polovine 17. veka alkoholizam među muslimanima u Bosni i Hercegovini počinje da uzima ozbiljne razmere. Zbog toga upravitelji ovih oblasti uvode zabrane prodaje i uživanja alkohola (Mujić 1954, 289). Međutim, ova pojava se nije mogla suzbiti. Zbog sporenja između islamskih teologa u tumačenjima u vezi s odnosom prema alkoholnim pićima, javila su se u Bosni i Hercegovini, kao i svuda u muslimanskim sredinama, dva pristupa: pojedini, fleksibilniji muslimani, smatrali su da se zabrane odnose samo na neka alkoholna pića, pa su stoga pili rakiju, dok su drugi, rigidniji, smatrali da su sva alkoholna pića muslimanima zabranjena (Dragišić Labaš 2014; Zirojević 2015). Takođe, istorijski izvori, pre svega zapažanja nekih putopisaca, omogućavaju nam da steknemo uvid u etničke razlike u odnosu prema piću unutar same muslimanske populacije: navodno su se Turci, u pogledu načina pijenja alkohola, razlikovali od domaćih muslimana. Prvi, ako počnu da piju, nikada ne prestaju, dok drugi veoma često ostavljaju piće nakon određenog broja godina (Mujić 1954). Konzumiranje alkohola bio je proces koji je znatno prethodio ulasku u posao s alkoholom. U 16. veku krčme su smeli da drže samo nemuslimani, da bi u 18. veku u ovu delatnost masovno ušli i muslimani, dakle dva veka nakon što su postali konzumenti. U to vreme otvarane su i legalne i nelegalne krčme, one bez dozvole za rad.

Novija istorija Novog Pazara, posebno ona u prošlom veku, znatno je bolje istražena. Istoriju bošnjačke zajednice u Novom Pazaru u XX veku, kao i Bošnjaka na celoj teritoriji bivše SFRJ obeležavaju, grubo uzevši, tri procesa.¹²

¹² Ugostiteljstvo u Novom Pazaru tokom osmanskog perioda donekle je obrađeno u pojedinim prigodnim monografijama o Novom Pazaru (Kahrović 2003 i Nikšić 2021), dok se ponešto o tome može posredno zaključivati na osnovu studija koje se bave ovim pitanjem na širem prostoru islamskog sveta, Bliskog istoka ili Balkana (Mrgić 2017; Matthee 2023).

Jedan je otpočeo početkom, drugi sredinom, a treći krajem XX veka. Prvi proces mogli bismo, vrlo uslovno, da nazovemo deosmanizacijom, jer se, nakon oslobođenja od Osmanlija (osvajanja od strane Srbije), odnosi na smanjivanje osmanskih i povećavanje srpskih uticaja. Veliko je pitanje u kojoj meri je to proizvelo značajnije konkretne posledice, ali su određeni naponi u tom smislu svakako postojali. Drugi proces jače se razvija nakon II svetskog rata, i može se nazvati sekularizacijom ili detradicionalizacijom ili vesternalizacijom, jer je tokom njega došlo do labavljenja veza s islamom, do modernizacije i okretanja zapadnim, odnosno socijalističkim vrednostima i stilu života. Treći proces, nakon 90-ih godina, mogli bismo nazvati retradicionalizacijom, desekularizacijom, ali i „nacionalizacijom”. On je obeležen ponovnim jačim okretanjem islamskoj i/ili osmanskoj kulturi i identitetu, ali i (re)konstrukcijom bošnjačkog (etničkog) identiteta. Ova tri procesa, međutim, nisu jednoznačni, jednosmerni i jednodimenzionalni, a ni ireverzibilni. Oni se neprekidno prožimaju, i svaki od njih prisutan je u svakom od perioda koji je pomenut.¹³

Navedena podela može nam pomoći i prilikom praćenja i razumevanja razvoja ugostiteljstva u Novom Pazaru. Budući da nema studija koje naučno empirijski obrađuju pomenutu problematiku u prošlosti, već su to u najboljem slučaju izolovani statistički podaci, etnografske zabeleške, putopisi i romansirani opisi idealtipskih modela određenih kulturnih elemenata, koji mogu eventualno služiti kao pomoćni izvori, moramo se osloniti na izjave sagovornika i ispitanika, na vrlo štire pisane izvore, na analogije s drugim sličnim sredinama, ali i na stare fotografije.¹⁴

Prvi pomenuti period u XX veku, deosmanizacija, nažalost, u ovom pogledu, u Novom Pazaru nije dovoljno osvetljen. Zna se da su mnogi Bošnjaci početkom XX veka pekli rakiju i pili alkoholna pića (Radović 2007, 62, 79), ali nam izvori ne omogućavaju da sagledamo jasno ceo kontekst i sve aspekte tog problema.¹⁵ Naročito je, u tom pogledu, malo pisano o razlikama između ruralnih i urbanih područja, kao i o prostornom razmeštaju objekata s alkoholom u gradu. Krajem XIX veka u Novom Pazaru je bilo 37 mehana i 28 kafana, dok

¹³ Čini se da je tema kulture bošnjačkog stanovništva u Srbiji donekle potcenjena (ili precenjena?) u savremenoj srpskoj etnologiji i antropologiji. Malobrojni teorijski ili istorijsko-antropološki radovi (Pišev 2019), te nekoliko studija zasnovanih na empirijskom istraživanju (Gavrilović 2013; Aksić 2023) ne omogućavaju razumevanje savremene kulture ove zajednice.

¹⁴ Kao korisni etnografski izvori, u pogledu naziva, imena vlasnika i lokacije pojedinih ugostiteljskih objekata, mogu, između ostalih, poslužiti radovi Asima Nikšića i Muradije Kahrović (Nikšić 2021; Kahrović 2003).

¹⁵ Mnogi ugledni muslimani su u prvoj polovini XX veka u srpskim mehanama u Novom Pazaru pili rakiju, uglavnom slabu, u „poliçima”, i uglavnom na veresiju, ali su jako pazili da ih drugi ne vide pijane (Radović 2007, 79–80).

je 1945. godine bilo 29 kafana i 13 kafečajnica (Bandžović 1988, 101; Radović 2000, 223–227). Na osnovu toga ne može se reći da je kultura konzumiranja alkohola bila nerazvijena, ili da je bila ograničena samo na jednu zajednicu. Isto tako, jasno je da je vladala izvesna terminološka nedoslednost, koja nam ne omogućava da sa sigurnošću izvlačimo pouzdane zaključke. Termin „kafana” je u predratnom periodu u islamskim sredinama uglavnom bio upotrebljavan za lokale bez alkoholnih pića, mada takva upotreba nije bila standardizovana, dok je u posleratnom periodu ovaj termin primenjivan uglavnom za lokale s alkoholnim pićima, menjajući termin „mehana”, koji se više u izvorima ne pominje. S druge strane, kafane u predratnom smislu, kao kuće kafe bez alkohola, počele su da se doslednije označavaju kafečajnicama. Na osnovu toga mogao bi se uslovno izvući zaključak da je nakon II svetskog rata došlo do značajnog smanjivanja broja onih lokala u kojima su se služili samo kafa, čaj i sokovi. Postoje stare fotografije na kojima se vide majstori Bošnjaci koji prave rakijske kazane, a postoje i donekle pouzdani, ali ne i iscrpni, podaci o razmerama te delatnosti.¹⁶ Postojali su i lokali s alkoholom i lokali bez alkohola, kao dva opozita, ali izostaju pouzdana svedočanstva o etničkoj dimenziji problema; zna se samo da su, odmah nakon II svetskog rata, uprkos tome što ih je bilo znatno manje, Srbi imali više kafana nego Bošnjaci, 16 prema 13 (Radović 2000, 223–227). Osim takvih informacija, nema dovoljno jasnih i pouzdanih podataka o etničkoj strukturi u pogledu sklonosti ka alkoholnim pićima koji bi omogućili bilo kakvu ozbiljniju analizu. U narativima naših sagovornika i ispitanika javljaju se sporadične, nepotpune i nepouzidane informacije o tome.¹⁷

Nesto pouzdanije pokazatelje, naročito kada je reč o tačnim lokacijama i izgledu lokala koji su držali alkoholna pića, imamo za period posle 60-tih godina XX veka, kada je proces vesternizacije (okcidentalizacije), ali i uspostavljanja i utvrđivanja „socijalističkih” vrednosti u bošnjačku zajednicu, već uzeo maha. Postoji nekoliko pisanih izvora o tome, mada su oni krajnje površni i nepotpuni. Naime, nakon perioda neposredno posle rata, kada su ugostiteljske radnje bile nacionalizovane, došlo je do određene decentralizacije (Radović 2000, 220). Broj privatnih kafečajnica povećao se u odnosu na period pre II svetskog rata (sa 13 na 20), a osnovano je i društveno ugostiteljsko preduzeće „Lipa” koje je imalo više lokala s alkoholom (Crnišanić 1969, 523). Izvori nisu sasvim jasni

¹⁶ Radović navodi da je u Novom Pazaru postojala samo jedna porodica, muslimanska, koja se bavila kazandžijskim zanatom, te da je ona nakon 1930. godine uglavnom proizvodila rakijske kazane (Radović 2007, 63).

¹⁷ Borba protiv alkohola u prošlosti u Novom Pazaru nije imala samo versku osnovu nego je dolazila i od prosvetčenog građanskog sloja. Između dva svetska rata u Novom Pazaru je, kao i u mnogim drugim gradovima u Srbiji i u Evropi, delovalo „Društvo trezvenih”, koje je za cilj imalo borbu protiv alkoholizma. Godine 1920. osnovano je i đačko udruženje „Ras” koje je imalo isti cilj (Aksić 2018, 664).

u pogledu toga da li su veliki ugostiteljski sistemi ikada otvarali ili držali kafe-čajnice. Na sreću, još uvek ima živih svedoka, koji su u to vreme bili aktivni u društvenom životu. Iz tog perioda sačuvan je i nešto veći broj fotografija. Nema sumnje da su verska (islamska) pravila u ugostiteljstvu, osim kad je reč o zabrani konzumiranja svinjetine, bila prilično zanemarena. Masovno su se otvarale kafane i svi su pili alkoholna pića, i nije se mnogo vodilo računa o verskim propisima, etničkoj pripadnosti i tradicionalnoj kulturi. Fotografije svedoče da ne samo da su Bošnjaci masovno pili alkohol, nego čak nisu vodili računa da li to neko gleda i kako će na to da reaguje. Veliki broj fotografija odnosi se na pijenje alkohola na terasama ili u baštama kafana, pa su čak ljudi i želeli da ti trenuci uživanja u alkoholu (ili pijanstva) budu zabeleženi i upamćeni. Čuvane su bile kafane „Bezistan”, „Granata”, „Crveni krst”, „Vrbak”, „Lipa”, kafana hotela „Beograd”, „Kosovo”, koje su bile raspoređene duž čitavog grada, pa i u samom centru. Jedna čitava oblast grada, danas u centralnom delu, kod Lučnih zgrada na Šetalištu, bila je prepuna kafana, tako da je nazivana „Pijani sokak”.¹⁸ Mnogi stariji Bošnjaci otvoreno, a veliki broj njih i sa setom, priča o „slobodi” koja je tada vladala u ovoj oblasti društvenog života. Ispitanici živo opisuju kako se uveče išlo iz kafane u kafanu, a do mesta za stolom se teško dolazilo pošto je sve bilo puno. Budući da su se, po rečima sagovornika i ispitanika, kafane u Novom Pazaru zatvarale u 23.00, nije bio redak slučaj da su ljudi sedali u automobile i odlazili u obližnju Rašku, s većinskim srpskim stanovništvom, čije su kafane radile duže, gde su lumpovali do zore. I danas postoji narativ da Bošnjaci skloni „kapljici” za vreme ramazanskog posta odlaze u Rašku da piju kako ne bi bili viđeni od svojih sunarodnika.¹⁹

Tokom 90-ih godina došlo je do velikih promena u ovoj sferi. U skladu s opštim procesima dezintegracije SFRJ i nacionalnim podelama, bošnjačka zajednica postala je etnički osveščena u većoj meri, s daleko većom okrenutošću religiji. Verske institucije su dobile više prostora u javnom životu i počele aktivnije i direktnije da utiču na stil života i osnovne vrednosti. Razvili su se složeni procesi i uporedno postojanje različitih modela odnosa prema alkoholu čak i unutar jedne porodice:

Moj stari je bio kafanski čovek, voleo je kafanu isto... u to vrijeme su svi pili... u to vrijeme nije bilo, sad je to malo drugačije, sad se to malo okrenulo, sad ljudi nešto... kod nas masa pije i krije, nikad to nisam razumeo, nešto je to verski sad nametnuto, malo su više te džamije i ti verski ljudi uzeli to pod svoje. Ja verujem u Boga, vernik sam na neki svoj način. Ja da ti kažem iskreno, vidiš, nisi to primetio (pokazuje na Titovu sliku, prim. aut.), jesi sliko? Jesi? E dok sam ja živ

¹⁸ O urbanističkim i arhitektonskim karakteristikama Novog Pazara postoji više radova (Beganović 2014; Muminović, Radosavljević i Beganović 2020).

¹⁹ Gotovo svi ispitanici, starosti između 60 i 80 godina, a kojih je više desetina, istakli su da su tokom 70-tih i 80-tih godina neumereno uživali u alkoholu.

kod mene je on... Ja sam komunista do groba... Mene je žena vernik, snajka mi vernik, sin mi vernik. I žena i snaja su mi pokrivene. I sin isto klanja to sve. Oni znaju da ja pijem. Oni svi znaju da ja pijem, da mene to ne interesuje. Pijem i za ramazan. Ne postim. (M.A. 1958, vlasnik kafane)

Kulminacija je dostignuta pre nekoliko godina (sećanja naših ispitanika nisu pouzdana u pogledu tačne godine, pa se procene razlikuju, ali, po svemu sudeći, to se dogodilo između 2014. i 2018. godine), kada je alkohol učinjen praktično nevidljivim u strogom centru grada, tj. kada je diskurs njegove neprihvatljivosti u glavnim ulicama postao dominantan i neporeciv. On je „proteran” iz lokala na Šetalištu (Ulica 28. novembra), u ulici Stefana Nemanje (do negde oko sredine ulice) i u Staroj čaršiji. Alkohol se ne može kupiti ni u privatnim prehrambenim prodavnicama u centru grada. Štaviše, alkohol je izbačen iz ponude jedinog velikog hotela u gradu, „Vrbaka”, kao i iz drugih hotela („Elements”, „Atlas” itd), ali i iz većine velikih restorana u okolini grada („Ras”, „Dragulj” itd).²⁰ Opšte mišljenje stanovnika Novog Pazara je da danas u centru grada nema lokala koji drže alkohol. Površno posmatranje, ili kratko i nesistematično istraživanje, dovede nas do istog zaključka, jer se u glavnim ulicama ne vide kafane, odnosno većina ljudi za njih ne zna.²¹ Osim toga, većina ispitanika će zainteresovane za alkoholna pića uputiti u srpski deo grada, u kojem nema problema u pogledu konzumacije ovakvih pića.

Ka dizajniranju istraživanja

Istraživanje u Novom Pazaru vršeno je tokom 2023. i 2024. godine, i obuhvatilo je posmatranje s učestvovanjem i intervju s vlasnicima i gostima u 7 srpskih kafana (dve u Varoš mahali, dve blizu Šetališta, dve na Vrh čaršije, jedna u Ulici Stefana Nemanje), tri srpska kafića (jedan u Varoš mahali, jedan iza Crkve Svetog Nikole, jedan u Ulici AVNOJ-a), 6 bošnjačkih kafana (dve na Paricama, dve u Hadžet ulici, jedna na Vojničkim livadama, jedna u ulici Rifata Burdževića, jedna u Selakovcu), dva bošnjačka kafića (u Ulici Stefana Nemanje), dva bošnjačka hotela (jedan na Šetalištu, jedan na Jošaničkom keju), jednom bošnjačkom restoranu (Novopazarska banja).²² Osim toga, posmatranje

²⁰ Čest je narativ među uživaocima alkohola da će „Vrbak” morati da vrati alkohol u svoju ponudu, inače će da izgubi jednu zvezdicu i pasti u nižu kategoriju hotela.

²¹ Ljiljana Gavrilović je takođe iznela takav zaključak u jednoj svojoj kratkoj belešci o alkoholu u Novom Pazaru 2013 (Gavrilović 2013, 101–102), na osnovu kratkog boravka i razgovora s nekolicinom ljudi.

²² Oznaka „bošnjački” i „srpski” u ovom slučaju tiče se nacionalnosti ili etničke pripadnosti vlasnika lokala, kao i većine gostiju. Podatak o etnicitetu vlasnika je važan kako bi se razumele razmere ove pojave u različitim zajednicama.

sa učestvovanjem, bez intervjuisanja, izvršeno je u jednom bošnjačkom hotelu (centar grada), šest bošnjačkih restorana (Rifata Burdževića, Šetalište, Jošanički kej, Selakovac), tri bošnjačka kafića (Podhamam, Stara čaršija).

Pored navedenog, proučene su sve monografije Novog Pazara, pregledani su fondovi u Arhivu u Novom Pazaru, i proučene stare fotografije na specijalizovanim fejsbuk profilima ili grupama koji se bave istorijom Novog Pazara.²³ Na osnovu svega toga moguće je donekle steći nešto pouzdaniju sliku razvoja ugostiteljstva u ovom gradu.

Istraživanjem je obuhvaćeno 103 ispitanika ili sagovornika, različite dobi, pola (9 žena, 94 muškarca) i etničke pripadnosti (81 bošnjačke a 22 srpske nacionalnosti), koji su ispitivani na različite načine. U pojedinim slučajevima bila je formirana fokus grupa, gde je nekoliko gostiju zajedno ispitivano tokom boravka u kafani. U drugim slučajevima obavljani su dubinski, pa i ponovljeni intervjui s pojedincima, vlasnicima ili gostima lokala. Kao treći oblik istraživanja vršeno je posmatranje sa učestvovanjem, gde se provodilo vreme u kafani, uz slušanje i posmatranje onoga šta se dešava. U nekoliko slučajeva korišćen je prilagođeni biografski metod, gde je beležena životna priča ispitanika, uz pregledanje njegovih uspomena.

Obuhvaćeni su ugostiteljski objekti svih etničkih grupa, u raznim delovima grada, različite vrste, tipa i ponude. Da bi rezultati bili validni, istraživanje je vršeno tokom sva četiri godišnja doba, odnosno tokom svih specifičnih perioda: tokom ramazanskog posta, kada lokali muslimanskih vernika preko dana ne rade; zatim, tokom leta, kada je Novi Pazar pun gastarbajtera i organizuje se veliki broj svadbi i veselja; i, na kraju, tokom zime, kada mnoge struke, na primer zidari i poljoprivrednici, ne rade, kada deca idu u školu, a većina ljudi se vratila s odmora; tokom tog perioda, što je jako važno za ponašanje posetilaca ugostiteljskih objekata, u ugostiteljskim objektima ne rade bašte ili terase.

Narativi o alkoholu u Novom Pazaru: od samorazumevanja do samopredstavljanja

Islamsko učenje, institucionalne preporuke i medijska propaganda, u sadejstvu s emotivnim (i pozitivnim i negativnim) odnosom prema alkoholu, nadovezali su se na velike promene u sferi ugostiteljstva poslednjih decenija u Novom Pazaru, iskrivljujući percepciju većine. Od situacije u kojoj grad vrvi od kafana,

²³ To su grupe: „Stari Pazarci” (<https://www.facebook.com/groups/551956208470273>), „Stari Novi Pazar” (<https://www.facebook.com/groups/1509899035984072>), „Stari Dedo” (<https://www.facebook.com/StariDedoNP>), „NP stare slike“ (<https://www.facebook.com/groups/191773350920053>), „Pazarci i Pazarke na Facebooku“ (<https://www.facebook.com/groups/np020>).

došlo je za desetak godina do toga da je ostalo svega nekoliko njih, što izaziva utisak definitivne i potpune promene, tj. utiska da je situacija za uživaoca mnogo teža nego što jeste. Interesi i želje islamske zajednice i njenih vernika, s jedne strane, i strahovi i frustracije ljubitelja „kapljice”, s druge strane, proizveli su narativ koji prepoznaje tendencije, ali ne i stvarno činjenično stanje. Od osećanja ponosa ili bar prijatnosti što mogu da se vesele uz alkoholna pića, Bošnjaci su relativno brzo došli do toga da se toga moraju stideti. Od situacije u kojoj se osećaju slobodno ili nesputano po tom pitanju u javnosti, ljubitelji alkoholnih pića počeli su da osećaju prisitisak i potrebu da se skrivaju dok piju. Na to je uticala sve brojnija grupa ubeđenih vernika koja je stekla veliku simboličku moć i preuzela kontrolu nad javnim diskursom, ali i izvesne odluke donesene na najvišem nivou gradske vlasti. Godine 2019. odlukom gradskog parlamenta izvršena je „diskriminacija” ugostiteljskih objekata koji drže alkohol; oni bez alkohola, naime, mogu raditi non-stop, dok lokali s alkoholom mogu raditi samo do ponoći, odnosno do jedan sat iza ponoći petkom i subotom.²⁴ Percepcija je dodatno iskrivljena mnogobrojnim nekritičkim medijskim izveštajima turista iz Novog Pazara, u kojima je isticano da tamo nije moguće popiti alkohol.²⁵ Mnogi Pazarci koji piju alkohol žale se kako sada nigde u centru ne može da se pije, da ne mogu da pozovu prijatelje iz ostalih delova Srbije, i da se na slavlja u hotelima alkohol mora unositi krišom.

Na veselju može i ovde da se unese, svoj, ono privatno, uzmeš kesu, doneseš, staviš, piješ, ispod stola, pa to je tvoja stvar, samo da onaj što pravi veselje da ne organizuje on sa alkoholom i da ti konobar ne donosi za sto alkohol svima, nego sad ko hoće privatno da donese u redu je, ko hoće može da donese sam alkohol, ko voli da popije... (K.T. 2000. konobar u hotelu u kojem se ne služi alkohol)

U javnosti, kako u Novom Pazaru tako i širom Srbije, postoji uverenje da samo Srbi ovde piju alkohol, i da se alkohol može dobiti samo u srpskom delu Novog Pazara, odnosno u srpskim prodavnicama i kafanama.²⁶ Takav utisak stečen je i od strane istraživača koji nisu imali mogućnost da sprovedu sistematsko istraživanje (Gavrilović 2013, 101), te su se morali osloniti na izjave malobrojnih ispitanika.

²⁴ <https://www.politika.rs/scc/clanak/433959/U-Novom-Pazaru-bez-prodaje-alkohola-u-trgovinama-posle-21-sat>

²⁵ <https://www.blic.rs/slobodno-vreme/otisla-sam-na-svadbu-kod-brata-u-novi-pazar-i-dozivila-potpuni-sok-porucili-smo-pice/cldkxxc>

²⁶ U komentarima na vest da je gradski parlament Novog Pazara izglasao zabranu prodaje alkohola nakon 21.00 čas može se naći i ovakav: „Alkohol u Novom Pazaru prodaju samo trgovine koje drže Srbi. Tamo gde se ne prodaje alkohol vlasnici su muslimani. Takva je situacija i u kafanama.” (<https://www.politika.rs/scc/clanak/433959/U-Novom-Pazaru-bez-prodaje-alkohola-u-trgovinama-posle-21-sat>)

Pažljivo istraživanje, međutim, pokazuje da situacija za uživaoca alkohola ipak nije toliko zabrinjavajuća, ali pronalaženje mesta na kojima se može piti zahteva pažljivo posmatranje, strpljenje i/ili poznavanje „pravih ljudi”. Takođe, pokazalo se da linija etničkog razdvajanja nije obeležena mirisom alkoholnih pića: kafane, u jednakoj meri, drže i Bošnjaci i Srbi. Alkohol se može naći u bar tri lokala u Ulici Stefana Nemanje (u dva su vlasnici Bošnjaci a u jednom Srbini), u dva lokala u Ulici Rifata Burdževića (od kojih je jedan praktično na početku Šetališta, i vlasnik je Bošnjak), u dva lokala na Vrhcu čaršije (kraj Ulice 28. Novembra, vlasnici Srbi), ali i u ulicama koje seku Šetalište (Šabana Koče, Relje Krilatice i Avnoja, vlasnici Srbi), kao i u brojnim lokalima na par stotina metara od gradskog trga, na Paricama, ispod Stare čaršije ili kod pijace (vlasnici i Bošnjaci i Srbi).²⁷ Alkohol se, u svojoj režiji, može unositi i krišom konzumirati čak i u hotelima koji zvanično to ne dozvoljavaju. To znači da to nije u ponudi, ali, ako gost insistira i sam to sebi obezbedi, i pritom u tome diskretno uživa, osoblje neće praviti problem.

S udaljavanjem od centra grada za ljubitelje opojnih pića situacija postaje još povoljnija. Alkohol se u većoj meri toči u kafanama u sporednim ulicama (na primer, u lokalima u pomenutoj mahali „Parice”, vlasnici Bošnjaci), u perifernim delovima užeg gradskog jezgra („Hadžet”, „Pojila”, vlasnici Bošnjaci), odnosno u delovima grada gde žive Srbi (Varoš-mahala, prostor iza Crkve Svetog Nikole, Deževski put, put za Rašku). Kafane se nižu i u drugim pravcima (Šutenovac, Novopazarska banja, vlasnici Bošnjaci). Na osnovu toga možemo reći da alkohol nije „ispario” iz grada, i da nije rezervisan samo za jednu zajednicu. Pre bi se moglo reći da je verski osvešćeniji deo većinske etničke zajednice „preuzeo” ili nametnuo dominantni diskurs u ugostiteljstvu strogog centra grada i implicitno ga, ali ne samo implicitno, prilagodio sopstvenim vrednostima i kulturnim obrascima. Iz ovog, aktuelnog perioda na društvenim mrežama nema, kao iz nekih ranijih perioda, fotografija iz ugostiteljskih objekata, osim malog broja onih koje su snimljene u kafečajnicama, dakle u lokalima bez alkohola. Čini se da poslednjih godina postoji određena autocenzura i u pogledu stvaranja „ugostiteljskih” uspomena, koja nije bila prisutna ranije.

Novi Pazar se, u pogledu konzumiranja pića, ne može posmatrati kao samostalna ili izolovana destinacija. Zajedno s Novopazarskom banjom, Raškom i Deževom, Novi Pazar gradi jedan sistem ugostiteljskih destinacija. U tom sistemu Novi Pazar je urbani centar s najbogatijom ugostiteljskom ponudom, naročito modernih kafića, dok ostale tri destinacije predstavljaju pogodna mesta na

²⁷ Svi su saglasni da se pod strogim centrom Novog Pazara smatraju ulice: Šetalište (28. Novembra), Stefana Nemanje (negde do polovine), Stara čaršija (1. maja), Avnoja i Gradska. U strogi centar ulaze i delovi ulica Rifata Burdževića i Keja 37. sandžačke divizije. O urbanističkoj strukturi Novog Pazara detaljnije su pisali Muminović, Radosavljević i Beganović (Muminović, Radosavljević i Beganović 2020).

kojima se uživaoci alkohola mogu sakriti „u nepovoljnim vremenima” (tokom Ramazana, noću, tokom dana). Raška i Deževa su većinski srpske sredine u kojima ograničenja konzumiranja alkohola nema, dok je Novopazarska banja turističko mesto sa mnoštvom restorana koje je dovoljno blizu, a, opet, dovoljno daleko od očiju gradske javnosti.

Na osnovu svega toga može se zaključiti da postoje sugestivne i široko rasprostranjene, ali prilično netačne glasine o nepostojanju lokala s alkoholom u centru Novog Pazara. Njima se poručuje da je stanovništvo Novog Pazara verski ispravno, te da islamske institucije brižno paze na moral ljudi. Narativ o nepostojanju takvih lokala praćen je narativima o tome kako je sve manje ljudi koji piju alkohol, naročito među mlađom populacijom, ali i narativom o štetnosti alkohola i praktičnoj potrebi za izbacivanjem alkohola (ljudi prave velike probleme u lokalima kada se napiju).²⁸

Sve se više uviđa da je alkohol štetan i za zdravlje i za društvo...95% sad je lokala bez alkohola... Ovakvo, ako ja držim neki veliki restoran, halu, za svadbe, za veselja, neće ljudi više da imaju problema, malo je naših ekonomskih problema što imamo, još da odeš na svadbu, povedeš ženu, decu, dođeš, neki problem izbije, niko neće...(L.N. 1950, gost u kafečajnici)

Tome se pridružuje i narativ o ekonomskoj neisplativosti prodaje alkoholnih pića; na svakom koraku može se čuti kako je pojedinim lokalima posao bolje krenuo kada su izbacili alkohol. Istraživanjem je utvrđeno da situacija jeste okrenuta u tom smeru, ali da su svi ti narativi, ipak, daleko od istine, odnosno da su tendenciozni. Oni su, po svemu sudeći, plasirani od strane onih kojima to odgovara i koji to priželjkuju. Ima mnogo ljudi koji konzumiraju alkohol, a mnogi lokali trpe velike gubitke zbog toga što izbacuju alkohol iz svoje ponude. Pojedini lokali su po nekoliko puta izbacivali i ponovo vraćali alkohol u ponudu. Dok kod onih koji nemaju ideološki problem s alkoholom postoji narativ o suprotstavljenosti ili sukobu između kulturnih zahteva sredine, s jedne strane, i ekonomskog interesa, s druge strane, dotle kod muslimanskih vernika postoji uverenje da se ekonomski i verski interesi i pogledi poklapaju. Čini se da je opravdan jedino narativ o tome da alkohol dovodi ljude u stanja u kojima nisu sposobni da se kontrolišu, ali je i u tom pogledu previše preterivanja.²⁹

Pored ukazivanja na ekonomske gubitke zbog izbacivanja alkohola iz ugostiteljske ponude i na činjenicu da to nije u skladu s modernim ugostiteljstvom,

²⁸ Uopšte, postoje dva glavna narativa kojima se opravdava izbacivanja alkohola; jedan je verski, a drugi je taj da Bošnjaci neumereno piju i ne podnose alkohol baš najbolje. Takav stereotip postoji i među samim Bošnjacima, a tako ih vide i Srbi („Oni ne umeju da piju. Kao da žele što pre da se napiju. Ne umeju da gustiraju. Ne razumeju se u piće, pa im uvaljuju loše...”) (D.R. 1990. gost u kafani).

²⁹ „Imali smo mnogo problema... Što se tiče alkohola i Pazara, baš loše utiče na ljude... svašta se dešavalo, baš svašta.” (N.M. 2002, barmen u srpskom kafiću)

pa ni ljudskom prirodom i lokalnom tradicijom, uživaoci u alkoholu među Bošnjacima često ističu da je konzumiranje alkoholnih pića mnogo benignije nego konzumiranje drugih opojnih sredstava – droge. Mnogi sagovornici, čak i oni koji su protivnici alkohola, istakli su da je narkomanija prilično veliki problem u Novom Pazaru i da to, bar jednim delom, ima neke veze i s javnom osudom konzumiranja alkohola. Uživanje opojnih droga tako postaje intimni odgovor na javne pritiske sredine. Na marginama borbe protiv alkohola razvija se tako porok koji je teže kontrolisati jer je manje primetan. Na taj način između redova se ističe da je sklonost ka porocima nemoguće suzbiti, i da treba u osudi pojedinih poroka biti vrlo pažljiv jer te osude mogu voditi mnogim alternativama.

Uz narkomaniju, kao dobar primer licemerstva muslimanskog javnog mnjenja u pogledu odnosa prema alkoholu, ljubitelji alkoholnih pića među Bošnjacima često navode kako su se zaboravili i potpuno zanemarili sa stanovišta vere mnogo štetniji oblici ponašanja, poput kamatašenja. „Kako to? Sad odjednom kamatašenje nije štetno, to niko ne pominje. A to je jedan od najvećih grehova, pominje se u Kuranu”, rezignirano kaže vlasnik kafane bošnjačke nacionalnosti.

Unutar bošnjačke zajednice, kako je istraživanje pokazalo, i dalje postoji brojna populacija onih koji su skloni alkoholu. Nema sumnje da je veliki broj mladih Bošnjaka prestao da pije i približio se veri, tako da su glavne mušterije lokala koji služe alkohol ili Srbi, ili srednja i starija generacija Bošnjaka. Njihove navike, stečene u socijalizmu, teško se menjaju. S druge strane, zabeležen je veći broj ličnih priča u kojima se vidi da su mnogi od njih bili praktično alkoholičari, koje je tek okretanje veri, i čvrsto držanje za pet dnevnih namaza, uspeo da spase od propasti.³⁰

Ekstralegalne i difuzne sankcije: kazne i stimulacije za ugostitelje

Pomenuti narativi jednim delom su vid komunikacije između različitih slojeva koji su zainteresovani za ovu problematiku. To je određena vrsta uticaja na glavne aktere u procesu uživanja u alkoholu: ugostitelje ili ponuđače i konzumente. Obe grupe aktera osećaju te uticaje, ali se čini da vlasnici ugostiteljskih objekata osećaju mnogo veći pritisak. Oni su, zbog posedovanja nepokretnosti u kojima se alkohol služi, mnogo izloženiji, a zbog praktičnog „navođenja” drugih na „greh” znatno opterećeniji društvenom odgovornošću. Osim glasina i institucionalnih poruka, vlasnici lokala koji istrajavaju u prodaji alkoholnih pića

³⁰ „Ja bih sad više voleo popit nego sve... ali iz verskih razloga ne smem... jesam, doživeo sam transformaciju, jer sam počeo da preteravam u alkoholu.” (B.H. 1995, vlasnik kafića)

suočavaju se s raznim vrstama suptilnih i manje suptilnih pritisaka koji dolaze od poznanika, prijatelja i rođaka. Situacija u gradu se, u smislu poimanja šta je normalno i poželjno, i ko kontroliše dominantni javni diskurs, za kratko vreme preokrenula. Za razliku od perioda od pre par decenija, kada su ubeđeni islamski vernici bili smatrani za manjinu koja predstavlja svojevrsnu devijaciju i trpeli neku vrstu diskriminacije i pritiska od strane manje ili više sekularne većine, sada se težište moći prebacilo na stranu vernika. Sada su ubeđeni muslimanski vernici postali sloj koji diktira dominantni javni diskurs. Zato su sada vlasnici lokala s alkoholom izloženi kako dobronamernim savetima, opštim porukama zabrinutosti zajednice za njihovo ponašanje i sudbinu, tako i konstantnim i pre-kornim ukazivanjima da bi to trebalo da prestanu da rade. Drugi su, navodno, izloženi pretnjama, pa čak i otvorenim napadima.

Priča kreće od mene samog, znači, taj sam tip, što kažu, širokih sam shva-tanja. Kad bi neko čuo ovu priču može da je uzme kao zlu, ja i sad imam taj pritisak, znači, to je onaj blagi pritisak tipa, 'joj kad ćeš to više stvarno, mi ne sumnjamo ti ćeš to da, znaš, da to nije, ovaj, prava stvar za tebe, da ćeš da odgovaraš' i tako, ja sam taj tip, ja sam u kući, mislim, roditelji su mi široko obrazovani ljudi... obrazovali smo se, putovali smo, nismo imali komplekse u tom smislu, meni to nije bilo ništa problematično... tek kasnije sa razbuktavanjem nacionalizma, partija i njihovim ideologijama, i javnim nastupima, uzvicima... to je za mene bilo kad sam se bacio duboko u razmišljanje i neki blagi strah šta se događa zapravo u gradu... (sledi opis prekida koncerta grupe Balkanika 2006. godine od strane vehabija, prim.aut.) oni su tad polomili instrumente... tada su se obrazovali štandovi za prodaju pića, bio je to ambijent koji se njima nije svideo, zapravo to je ono što radim ja. Ja sam tad stavio prst na čelo, prvi put. Kažem, ovo neće da stane. Mislim, osuđen je sam čin i sve to, ali, s druge strane, oglasili su se istomišljenici, tek tad postajem svestan koliko ih ima. Tek tada shvatam ozbiljnost toga što bih ja nešto čuo na ulici tipa: 'daj bre, dosta je više s tim, to je zlo'. Kažem, ljudi, to može da se desi tokom noći dok ja spavam... (G.T. 1967, vlasnik kafića s alkoholom, Bošnjak)

Ukoliko se dogodi promena i vlasnik prihvati da izbacii alkohol iz ponude, dolazi do pozitivnih sankcija i stimulacija. Kada neki lokal prestane s posluživanjem alkohola, on to objavi na društvenim mrežama, što biva jako pozitivno ocenjeno od strane vernika. Tada stiže podrška i pohvala s raznih strana, i nije retkost da ti lokali, bar u prvo vreme, beleže i porast prihoda, jer ga vernici u većem broju posećuju.

Da izbacimo alkohol tu bi ljudi došli sad da ispoštuju što se to uradilo... evo na Pazarištu tamo što ima, oni su baš slabo radili, imali su bungalovi, baš je bilo sređeno, sve je to bilo okej, ali su imali alkohol. Oni su pre jedno četiri godine, pet, izbacili, i oni su to javno na fejsbuk izbacili, evo, izbačen je alkohol, demonstrativno prosipali su to u reku, oni su bukvalno tog momenta razradili taj posao, oni i dan danas prave bum. (K.G. 1981, konobar u jednom kafiću koji drži alkohol)

Tipologija lokala s alkoholom

Konzumiranje alkohola u javnosti uglavnom se povezuje s kafanom. Međutim, „alkoholna kultura” fenomen je koji se ne može ograničiti samo na jedan oblik ugostiteljstva, tj. obuhvata različite stilove ponašanja. Kafane nude autentičnu ugostiteljsku atmosferu i intenzivan vid društvenosti, kojima su sklone pretežno starija i srednja generacija. Tokom dana u strogom centru, kada kafane uglavnom ne rade, taj vid društvenosti i tu estetiku nude kafečajnice, koje drže samo tursku kafu, ruski čaj, limunadu, sok od maline, bozu, sok od kleke, đulsiju (sok od ruža), u ranijim epohama i salep (topao napitak od korena kaćuna) i šerbet (slatki napitak koji se javlja u više varijanti). U njima sede uglavnom stariji muškarci od ranog jutra do kasnog popodneva. U nekima su dozvoljene društvene igre. Ovi objekti biće predmet analize u posebnom radu.

Kafane su, estetski i po tipu usluge, starinski lokali, s nameštajem starim i po nekoliko decenija, odnosno s nameštajem koji stilski odgovara periodu socijalizma. Njih nikako ne treba mešati s pseudotradicijskim lokalima, u kojima sve vrvi od etno elemenata koji imaju simboličku funkciju. Kafane, kao i kafečajnice, nameštene su drvenim ili metalnim tapaciranim stolicama, četvrtastim drvenim stolovima sa mušemom ili stolnjakom. Imaju pult ili šank, koji nije prilagođen da se uz njega stoji i pije. Ili je mali, ili je neprikladno pozicioniran u odnosu na celinu prostora, ili je na njega prislonjen neki sto zbog čega ne može da mu se priđe. U svakom slučaju, niko ne pije za šankom. Zidovi su oskudno ukrašeni, ponekad prekriveni lamperijom. Ako nečega na zidovima ima, najčešće su to grafike, slike, crteži ili bakrorezi s temom arhitekture starog Pazara. U nekoliko bošnjačkih kafana istaknuta je fotografija Josipa Broza Tita. Tu još mogu biti neke lične fotografije, ili pokušaji da se prostor oplemeni (stari ibrici, poslužavnici i sl). Kafići, s druge strane, uređeni su u modernom duhu, s brojnim estetskim detaljima, i s internacionalno prepoznatljivim i razumljivim nazivima.

Kada je reč o vidljivosti i legalnosti, u Novom Pazaru postoje dve vrste kafana. Prvi tip su klasične kafane, koje legalno posluju i, osim pića, imaju i skromnu ponudu hrane, uglavnom roštilja, sudžuka i pečenja. Neke od njih rade od ranog jutra pa do kasno uveče i nalaze se na relativno vidnom mestu. One su otvorene za sve goste, domaće ili strane. Drugi tip su tzv. mahalske kafane, manji objekti u kojima osim pića nema više ničeg, ponekad čak ni kafe. Ukoliko gosti žele da zameze, to se ili naručuje iz obližnjih restorana ili prodavnica, ili to gosti sami donose, a vlasnik kafane obezbeđuje posuđe. Ovi objekti veoma često (ali ne uvek) posluju u „sivoj” zoni, tj. nelegalni su, rade „na divlje”. Oni započinju s radom kasno popodne ili uveče, i zaduženi su za akšamluk.³¹ U njima se okuplja lokalno stanovništvo, stalni gosti, i veoma često je drugima zabranjen

³¹ Večernje uživanje uz piće i hranu.

pristup.³² To su, u izvesnom smislu, zatvoreni muški klubovi u koje se obično dolazi po preporuci, uz najavu. Takvih kafana ima i kod Bošnjaka i kod Srba. Inspekcija je prilično tolerantna prema postojanju ovih nelegalnih lokala, ali je opšte mišljenje da se zatvaranjem očiju pred ovom pojavom kupuje socijalni mir i izbegavaju etnički konflikti. Uprkos tome, u svakoj od zajednica postoji diskurs o privilegovanosti one druge zajednice, tj. diskurs o diskriminaciji sopstvene zajednice u sferi ugostiteljstva. Dok Srbi pričaju kako je inspekcija blaža prema bošnjačkim kafanama a Bošnjaci favorizovani po mnogim pitanjima, dotle Bošnjaci pričaju kako se Srbima gleda kroz prste i dozvoljava nelegalan rad.

Sad Srbi mnogo zloupotrebljavaju neke situacije. Ovde u gradu pošto je većinsko islamsko stanovništvo, i sad, oni drže ilegalno, naučili znaš, i, stvar je u tome, oni, ovaj, pošto su Srbi, oni, muslimani neće kontrolisati, koji rade u inspeksijskim službama, i oni neće da plaćaju poreze, otvaraju u to vreme, niko neće da zađe tamo, da ne bi bilo na nacionalnoj osnovi. I sad jedan moj rođak hoće radnju da prebaci na Srbina... kaže konobaru, kod Srba inspekcija ne ulazi, jer kad dođe, odma je ugrožen... (S.R. 1955)

Pored kafana, postoje i malobrojni bifei i priličan broj kafića u kojima se služi alkohol. U samom centru ih je svega nekoliko. Oni imaju bogatu ponudu stranih pića i koktela i okupljaju uglavnom mlađu populaciju. U njima se, za razliku od kafana, mogu sresti i žene.³³ Tu se pušta strana, zabavna ili rok muzika. Oni nisu zamračeni poput kafana, ali takođe nemaju spoljnu jedinicu ili nije u upotrebi.

Osim pomenutih, postoji još jedan tip lokala koji je teško klasifikovati. To su kafečajnice, ili klubovi-kafečajnice (koji su namenjeni prvenstveno članovima određenih udruženja, političkih, društvenih ili sportskih), koje drže isključivo Bošnjaci i koje funkcionišu kao lokali bez alkoholnih pića. Međutim, za stalne goste, i posebno nakon radnog vremena, omogućeno je i to. Probranoj klijenteli oni nude alkoholna pića, uz uslov da ga ne mogu piti ispred lokala, nego samo unutra. Dok se kafa i čaj mogu piti na improvizovanim stolovima ispred lokala, alkoholna pića se služe samo unutra.

Za razliku od pomenutih lokala u kojima vlasnik alkohol daje posebnim gostima, u posebnim prilikama ili na zahtev, postoje lokali, najčešće veliki hoteli, u vlasništvu Bošnjaka, koji nikada gostima ne nude alkohol, ali zatvaraju oči

³² Vlasnik jedne nelegalne kafane (R.U. 1962), Bošnjak, opisao mi je kako reaguje kada uđe neko nepozvan: „Ušla mi dvojica neki dan, traže piće, kažem ajde da vas ne izbacujem odmah, popijte to piće i napolje...”

³³ Žene se u kafanama i kafečajnicama veoma retko mogu sresti. One su u veoma retkim slučajevima i vlasnice kafana ili kafića. Takođe, žena nema ni u svojstvu konobarica ili menadžerki. Nađena su samo dva primera da su žene vlasnice kafana, i jedan primer žene kao vlasnice kafečajnice. To je posledica nesrećnih okolnosti, kada je muž, dotadašnji vlasnik, umro, pa je njegova supruga nastavila porodični posao. Nije ustanovljen nijedan kafić čija je vlasnica žena.

ukoliko gosti krše ova pravila. U tim hotelima, tokom proslave venčanja ili devojačkih večeri, nije moguće dobiti alkohol od konobara, ali gosti mogu, ukoliko žele, da krišom unesu i neprimetno piju alkohol tokom proslave. To konobari i menadžment tolerišu, ali ga ne podržavaju. S druge strane, ovo tolerisanje je i posledica želje da se ne prave problemi, jer ni domaćin proslave ni osoblje hotela ne žele da izigravaju „policajce” i isteruju neposlušne goste.³⁴

Nevidljivost i anonimnost alkoholnih subjekata

Prodaja alkohola u muslimanskoj sredini suočena je s etiketom subverzivnosti, tako da se celokupna alkoholna kultura bazira na manjoj ili većoj meri konspiracije i diskrecije. Oni koji prodaju alkohol u svojim lokalima računaju na staru, stalnu i vernu klijentelu. Njihov se posao, koliko je moglo da se zapazi, ne širi, a za njih se saznaje putem preporuka koje idu od usta do usta. Oni se ne reklamiraju i ne eksponiraju. Štaviše, oni pokušavaju da kafane učine što manje vidljivim, i u tom smislu koriste više vrsta manevara.

Sve kafane čiji su vlasnici Bošnjaci, i legalne i nelegalne, ili nemaju spoljnu jedinicu, tj. baštu ili terasu, ili ona nije u upotrebi. Gosti ne žele, a i vlasnici im to ne dozvoljavaju, da piju alkoholna pića napolju tako da ih prolaznici mogu gledati. To se doživljava kao određena vrsta provokacije koju niko ne želi da izaziva. Svi gosti kafana, uvek, i zimi i leti, i preko dana i tokom noći, sede unutar lokala i konzumiraju piće daleko od očiju javnosti. Osim toga, kafane uvek imaju navučene zastore ili zavese, tako da se spolja ne može videti da li neko tu sedi, pa čak ni da li lokal uopšte radi. Ukoliko se vidi svetlo i naziru konture, lica se ne mogu prepoznati. Na taj način obezbeđuje se privatnost gostima unutra, a prolaznicima spolja se osigurava da neće biti sablažnjeni.

Pored nevidljivosti, kafane u Novom Pazaru, naročito bošnjačke, pokazuju sklonost i ka anonimnosti. Većina kafana, za razliku od kafića, nemaju vidljivo istaknuto ime lokala, niti reklamu. Kod nelegalnih kafana ime obično uopšte nije ni navedeno, pa se gostu može desiti da uđe u lokal o kome ne može dobiti nikakvu informaciju dok ne započne razgovor s vlasnikom ili gostima. Kod velikog broja legalnih objekata ime lokala je veoma diskretno napisano u uglu prozora ili vrata, tako da se gost mora jako približiti ulazu i pažljivo tražiti podatke. Sam naziv gostima i nije toliko ni bitan. Oni lokale uglavnom između sebe nazivaju po imenu vlasnika, a ne po zvaničnom imenu. Tako je, npr., najpoznatija kafečajnica, koja zvanično nosi naziv „Teferič”, kod lokalnog stanovništva poznatija kao „Kod Lađara”, što je prezime sadašnjeg vlasnika.

³⁴ „I danas ima... pa ne služe zvanično... šta ću ja, čovek doneo kesu, ja da idem da ga jurim, da glumim policajca, hajd’ iznesi to, šta ću...” (N.M. 1995).

Prilagođavanje dominantnom diskursu, ali i gubljenje iz vida nepoželjnim ili opasnim, vrši se među Bošnjacima koje vole alkohol pravljenjem pauza u uživanju, a u bošnjačkim kafanama putem pravljenja pauza u radu. Postoje dnevni, nedeljni i godišnji periodi uzdržavanja od konzumacije, kada je reč o korisnicima, ili nerada, kada je reč o lokalima. Kada je o dnevnom sakrivanju reč, ono je povezano i s nekim navikama, ali i s činjenicom da je danju sve mnogo vidljivije. Tokom dana Bošnjaci nemaju običaj da piju. Mnogi tada i rade, a i mnoge kafane su zatvorene.

Da idem u kafanu treba mi društvo. Moje društvo preko dana neće da pije, samo noću, preko dana niko od mojih drugova ne pije, preko dana rade, pa dok dođe kući da se istušira i odmori, nemaju oni vremena za kafane preko dana, ajde na kafu može da svrati, pola sata plafon... (M.O. 1960, vlasnik kafečajnice).

Nezaposleni, penzioneri i oni s fleksibilnim radnim vremenom dnevnu potrebu za druženjem, ali ne i za alkoholom, zadovoljavaju u brojnim kafečajnicama. Nedeljni ritam uzdržavanja povezan je s najposećenijim verskim događajem tokom sedmice. Pošto je petkom u podne džuma, podnevni namaz koji praktikuju čak i oni koji nisu ubeđeni vernici, mnogi Bošnjaci izbegavaju da četvrtkom i petkom do podne konzumiraju alkohol kako bi čisti prisustvovali džumi. Godišnji raspored uzdržavanja povezan je s ramazanskim postom. Ramazanski post, po slobodnoj proceni, praktikuje gotovo 90% zdravstveno sposobnih odraslih Bošnjaka u Novom Pazaru. Tada čak i alkoholičari imaju običaj da prekidaju s konzumiranjem pića, nastavljajući nakon posta tamo gde su stali.

Tokom ramazanskog posta pravi se jasna razlika između kafana čiji su vlasnici Bošnjaci i onih čiji su vlasnici Srbi. Srpske kafane tokom Ramazana rade kao i tokom cele godine, ne menjajući ništa u načinu rada. Bošnjačke kafane imaju nekoliko različitih modela prilagođavanja ramazanskom postu. Jedan broj bošnjačkih kafana se tada zatvara, a vlasnik i zaposleni odlaze na jednomesečni odmor. Drugi broj lokala nastavlja s radom, ali iz ponude izbacuje alkoholna pića. Pojedine kafane, mada to nije tipično za njih već za kafečajnice, tokom ramazanskog posta ne rade tokom dana, već otvaraju nakon iftara (večernjeg obroka) i rade do sufura (jutarnjeg obroka), naravno bez alkohola u ponudi. U nekima od njih su dozvoljene društvene igre (šah, tavla, domine, karte), ali obično nije dozvoljena igra u novac, nego u nešto simbolično, kao što su čokoladice.

Radno vreme većine kafana traje od 18.00 ili 20.00 do 23.00. Međutim, ono se može prilagoditi. Ukoliko postoji potreba, vlasnici će lokale otvoriti ranije, a naročito su spremni za posebne goste da produže radno vreme do duboko u noć, pa i do jutra. U takvim slučajevima zaključavaju se ulazna vrata u 23.00, prigušuju se svetla, navlače zavese i kafane se pretvaraju u zatvorene klubove ili privatne sedeljke.

Etnička dimenzija alkoholizacije

Neupućeni gost u Novom Pazaru veoma teško može da odredi da li i u kojoj meri etnička pripadnost igra neku ulogu u ugostiteljstvu. Teško mu je da zaključi da li ulazi u srpsku ili bošnjačku kafanu, i da li to ima bilo kakav značaj, odnosno proizvodi li bilo kakve posledice. Šta on može da očekuje i šta se od njega očekuje? Postoji li prikladno ponašanje, tj. može li nečim da uvredi vlasnika, osoblje ili druge goste? Stereotipi o pripadnicima druge zajednice često su jedino na šta se gost može osloniti prilikom pokušaja da zauzme odgovarajuće držanje. Izgled objekta (vizuelni i zvučni utisci), usluga, ponuda i nazivi uglavnom ne nose informacije o etnicitetu vlasnika. O tome se eventualno mogu stvarati manje-više pouzdane pretpostavke na osnovu lokacije objekta (u kom se delu grada nalazi), ali i po nekim postupcima i navikama vlasnika i gostiju, koji su uglavnom primetni pojedinim danima u nedelji i u određenim periodima godine.

Za razliku od bošnjačkih kafedžija, koji se osećaju ugroženo od strane institucija i pojedinaca svoje zajednice, srpske kafedžije se osećaju višestruko ugroženo od strane tuđih institucija, tj. autsajdera. Njihovi objekti mogu biti predmet diskriminacije u oba smisla: i u verskom i u etničkom. Mnogi Bošnjaci, pravi vernici, izbegavaju kafane koje drže alkohol, ali i one koje drže svinjsko meso. Takođe, mogu iz principa zaobilaziti one kafane čiji naziv asocira na srpstvo. Luksuz odbijanja klijentele koja dolazi iz većinskog naroda u gradu sebi ne mogu priuštiti svi. Zato postoje slučajevi u kojima srpske kafedžije brišu etničke oznake iz svojih kafana, uklanjaju sve nacionalne simbole, menjaju problematične nazive kafana i iz ponude izbacuju ono što proizvodi manju poslovnu štetu (svinjsko meso). Jedna od najpoznatijih gradskih kafana, u neposrednoj blizini Šetališta, pre nekoliko godina izvela je takav „manevar”. Promenila je ime i od jednog nacionalnog uvela jedno urbano, neutralno ime za lokal, istovremeno izbacujući iz ponude jela sa svinjskim mesom. Međutim, zadržala je alkoholna pića. Mnogi Srbi iz Novog Pazara ne zameraju ovom kafedžiji, čak i pozdravljaju taj potez kao pametan. Neke druge kafane, međutim, istrajavaju i s problematičnim nazivima, i sa simbolikom u samom lokalu, ali i s upornim zadržavanjem svinjskog mesa u ponudi. Pošto su te kafane duboko u srpskom delu Novog Pazara, one nemaju veliki problem s odlivom gostiju ili bojkotom, mada je, navodno, pre nekoliko godina bila prilično napeta situacija u tom smislu.³⁵

Tradicijom utemeljena sklonost ka boravljenju u javnim prostorima donekle čini Bošnjake starije generacije nesposobnim da intimno uživaju u alkoholu. Mnogi od njih nemaju običaj da popiju jutarnju kafu kod kuće, nego u kafečaj-

³⁵ Navodno su tada, po rečima jednog ispitanika, Srbi organizovano dežurali s oružjem ne bi li odbranili najavljen napad na ovu kafanu.

nici, kao ni da uveče u svom domu sami uživaju uz flašu pića. Zato jedan broj ljudi, iako više nema ekonomski interes da drži kafanu koja slabo posluje, ipak odlučuje da nastavi s ovom delatnošću. Oni, praktično, svoj privatni život otvaraju za zainteresovanu javnost, koja nije specijalno pozvana ali je dobrodošla. Oni imaju lokal, često nelegalan, u kome vlasnik uživa u piću, a malobrojni prijatelji su poželjni, iako nisu neophodni za opstanak ove vrste institucija.

Nema ništa od posla. Slabo. Ali, nemam gde. Da je zatvorim i idem u tuđe kafane? Ovako, opet, sedim u svoju, kad mi dođe specijalan gost, sednem sa njim da popijem dva-tri piva... (M.L. 1960, vlasnik kafane).

Dealkoholizacija: akteri i strategije

Prepoznate su četiri vrste ugostiteljskih objekata u kojima se danas služi alkohol u Novom Pazaru: restorani, kafane, bifei i kafići (kafei). Takođe, prepoznata su tri glavna aktera u ovom procesu: institucije ili strukture moći (ili verska i politička elita) koje uz pomoć medija kontrolišu javni diskurs, vlasnici lokala i konzumenti. Svi oni imaju svoje, ponekad međusobno usklađene a ponekad suprotstavljene interese. Budući da su prodaja i konzumacija alkohola u sukobu s dominantnim javnim diskursom, prodavci i konzumenti pokušavaju da se ne eksponiraju, da se učine što manje primetnim. Oni se dominantnom diskursu ne suprotstavljaju, ne dovode ga u pitanje javno, već ga u skrovitosti ne prihvataju. Pošto svi shvataju da je problem alkohola još uvek neiskorenjiv, i protivnici kafana, strukture moći koje kontrolišu javni diskurs, trude se da „igraju igru” u kojoj su lokali s alkoholom, kao i njihovi posetioци, nevidljivi. To „postajanje nevidljivim” i/ili podnošljivim ima nekoliko osnovnih oblika ili faza i podrazumeva nekoliko strategija. Prepoznato je i izdvojeno nekoliko postupaka koji se primenjuju kako bi konzumenti alkohola i lokali koji nude alkoholna pića ostali izvan vidokruga većeg dela javnosti.

Strukture moći koriste u tom smislu jednu strategiju, a to je plasiranje narativa o nepostojanju kafana i alkohola u centru grada: informacije o njima se kriju, ignorišu ili iskrivljavaju, a centar grada se s ponosom prikazuje kao „očišćen” od alkohola. Uprkos tome što se po načinu iznošenja tih podataka, kao i po kontekstu u kome se javljaju, može zaključiti da je to određena propaganda, ne može se pouzdano reći odakle potiču te glasine i ko ih plasira. One se pojavljuju u medijima u formi utiska ili tvrdnje novinara, slučajno izabranog ispitanika ili turista. U skladu sa tim, teško je naći argumente za navedene pretpostavke u pogledu njihove prave svrhe.

Najizloženija grupa aktera u tom procesu, vlasnici lokala koji drže alkohol, koriste čitav spektar strategija ili postupaka:

- smeštanje ugostiteljskog objekta na udaljenu lokaciju; kafane su, u najvećem broju, izmeštene iz centra grada i pozicionirane na periferiji, tako da dosta ljudi i ne nailazi na njih.
- prilagođavanje radnog vremena; specifično radno vreme i pažljivo tempirane pauze čini ih manje vidljivim, manje uticajnim i manje opasnim.
- prilagođavanje izgleda lokala; oni ne privlače pažnju svojim izgledom, čak izgleda kao da su prazni i da ne rade.
- obezličavanje ili bezimenost; mnoge kafane nemaju istaknuto ime ili je ono teško uočljivo.
- poslovanje van legalnih okvira; kafane veoma često posluju „na divlje”, nisu prijavljene, što ih čini nevidljivim u pravnom i administrativnom smislu.
- mimikrija ili prikriivanje stvarne delatnosti; pojedini lokali zvanično posluju kao lokali bez alkohola, ali se u njima ipak može dobiti alkoholno piće.
- podilaženje i/ili prilagođavanje dominantnom diskursu u sporednim stvarima – deetnifikacija i halal ishrana; pojedini lokali menjaju nazive i prilagođavaju ponudu hrane većinskom narodu i/ili islamskim vernicima, pa se problem alkohola čini manjim a vlasnici su manje izloženi kritici.
- tolerisanje individualnog kršenja zvanične politike kuće prema alkoholu – prebacivanje odgovornosti na goste; u nekim objektima alkohol nije u ponudi, ali ako gost to želi, prećutno se dozvoljava da on sam donese i neprimetno konzumira piće.
- selektivno posluživanje alkohola gostima; u pojedinim lokalima bezalkoholno piće mogu dobiti svi, dok se alkoholno piće obezbeđuje samo za probrane (stalne) goste, u određeno vreme i pod određenim uslovima.
- funkcionisanje u formi zatvorenih klubova; u pojedine kafane se ne može ući bez preporuke i najave. To su nelegalni lokali za koje mnogi i ne znaju.
- povremeno ili privremeno izbacivanje alkohola iz ponude; pojedini lokali po više puta podležu pritiscima, pa prestaju s posluživanjem alkoholnih pića, a zatim, kada pritisci popuste, ili se uvidi ekonomska neisplativost tog koncepta, opet uvode alkohol u ponudu; u tu vrstu može spadati i redovno i uobičajeno izbacivanje alkohola iz ponude tokom ramazanskog posta.
- ukidanje podele na javnu i privatnu sferu u ugostiteljstvu; pojedini lokali predstavljaju pokušaj vlasnika da učini svoju privatnu sklonost ka alkoholu otvorenom za druge, koji su dobrodošli, ali nisu obavezni element. On drži kafanu da ne bi morao da ide u tuđe kafane, a može usput nešto i da zaradi.

Na nivou najzainteresovanijih aktera u proučavanom procesu, konzumenata alkoholnih pića, uočavamo četiri strategije:

- proširivanje ili prevazilaženje prostornih okvira unutar kojih se zadovoljava potreba: Novi Pazar, u pogledu konzumiranja alkoholnih pića, gradi jedan regionalni sistem ugostiteljskih destinacija s Novopazarskom banjom, Raškom i Deževom. Na tim alternativnim mestima uživaoci alkohola mogu se, po potrebi, kriti, odnosno svaka od tih lokacija se situaciono koristi.
- prelaženje etničkih granica pri zadovoljavanju potrebe za alkoholom: Bošnjaci koji piju veoma često odlaze u srpske, a ne u bošnjačke kafane, kako ne bi bili primećeni od pripadnika svoje zajednice.

- pravljenje pauza u uživanju u alkoholu, koje korespondiraju sa stilom života vernika i ritmom rada verskih institucija. To znači da većina uživalaca ne pije tokom dana, četvrtkom i petkom do podne (zbog džume) i tokom ramazanskog posta. Time, na određeni način i u određenoj meri, čuvaju kredibilitet i dokazuju pripadnost zajednici.
- usmeravanje pažnje na mnogo štetnije i sa stanovišta islama manje prihvatljive oblike ponašanja od pijenja alkohola: davanje novca pod kamatu i narkomanija. U tom pogledu primećuje se stvaranje, prihvatanje ili širenje glasina o tome da Novi Pazar ima mnogo ozbiljniji problem s narkomanijom nego s alkoholizmom, čime se njihov porok predstavlja kao manje opasan i štetan, a pažnja javnosti preusmerava na druge teme.

Ovi postupci usmereni su na uklanjanje tragova o uživanju u alkoholu i o postojanju lokala koji služe alkohol u različitim sferama ili dimenzijama opažanja, odnosno usmereni su na minimiziranje štetnosti ove pojave.³⁶ Putem narativa o njihovom nepostojanju ovi se objekti stigmatizuju, a zatim i uklanjaju iz govora i misli ljudi, tako da se interesovanje javnosti za njih gubi a slika o njima bledi. Preko izmeštanja van gradskog centra, prilagođavanja radnog vremena i izgleda, ovi se objekti čine teško dostupnim i teško uočljivim, neusklađenim s potrebama većine ljudi i estetski nepoželjnim. Preko funkcionisanja u svojoj zoni oni su nevidljivi u administrativnom smislu, što znači da zvanično ne postoje u pravnom sistemu, tj. „u papirima”, čime su praktično nedostupni inspekciji. Preko selektivnosti u posluživanju alkohola i mimikrije obezbeđuje se konspirativnost i/ili diskrecija koja nepoznate osobe drži na odstojanju i u neznanju. Sve pomenute strategije primenljive su na lokale koje drže Bošnjaci. Vlasnici kafana srpske nacionalnosti ne moraju da koriste neke od ovih strategija, zato što su oni u manjoj meri izloženi pritiscima svoje zajednice, tj. nisu uopšte, i time su u manjoj meri prinuđeni da se pretvaraju. Oni ne moraju da vrše prilagođavanje radnog vremena, ne moraju da tolerišu kršenje politike kuće, da koriste selektivnost u posluživanju alkohola, niti da povremeno izbacuju alkohol iz ponude.

Nisu svi ti postupci svesno ili namerno smišljeni da bi se ljubav prema piću sakrila a kafane postale ili ostale nevidljive. Ti postupci nastali su u jednoj klimi koja stvara ili pokreće niz faktora ili procesa koji omogućavaju ili nameću „potiskivanje” ove pojave, odnosno omogućavaju njeno preživljavanje ili opstanak. Neki od ovih postupaka javljaju se zajedno, udruženi jedni s drugima, stvarajući model ugostiteljstva koji objedinjava više strategija. Ovi postupci mogu se posmatrati kao faze jednog razvoja, kao da slede jedan drugi, tako da svaki naredni oblik predstavlja novi, dalji oblik prilagođavanja i/ili potiskivanja. Moguće ih je, donekle i uslovno, posmatrati i kao situacione odgovore na drugačije izazove.

³⁶ Neki od ovih postupaka, mada ne pod tim nazivom, kao što su „dozvoljavanje kršenja politike kuće” i „prelaženje etničkih granica pri zadovoljavanju svoje potrebe za alkoholom” već su bili zabeleženi u naučnoj literaturi (Gavrilović 2013).

Na osnovu ispitanoг uzorka moguće je u bošnjačkoј populaciji izdvojiti nekoliko stupnjeva distanciranosti od alkohola, koji mogu biti posmatrani i kao faze dealkoholizacije. Prvo, otvoreno konzumiranje na javnim mestima i pred vernicima koji to osuđuju, kao i posluživanje ili prodaja alkoholnih pića, ukoliko čovek ima svoj lokal ili prodavnicu. Drugo, prikriveno konzumiranje unutar grupe prijatelja ili poznanika, kao i prikrivena prodaja ili posluživanje alkoholnih pića. Treće, nepijenje alkohola, ali prihvatanje da se boravi u prostoru u kojem se pije, odnosno prihvatanje druženja s konzumentima. Četvrto, nepijenje i izbegavanje kafana ili domova u kojima se toči alkohol. Peto, izbegavanje kafana, ali i prodavnica u kojima se alkohol prodaje, kao i izbegavanje ljudi koji piju (prestanak druženja).

Zaključak

Konzumiranje alkohola je tema koja je u svakoj multietničkoј sredini gde muslimani predstavljaju većinu stalno otvorena. U Novom Pazaru, kao najvećem bošnjačkom gradu u Srbiji i jednom od najvećih u regionu, ova tema ima posebnu težinu. Ne može se zanemariti činjenica da ispijanje alkohola u tom gradu ima veoma dugu tradiciju. Pojedini istorijski periodi, kao što je period socijalizma, ostavili su jako bogato nasleđe u tom smislu. Sve vreme postoji velika ambivalentnost po tom pitanju, budući da je reč o sredini u kojoj većinu čine muslimani, i u kojoj se nalaze sedišta svih bošnjačkih kulturnih, političkih i verskih institucija u Srbiji.³⁷ Retradicionalizacija devedesetih godina donela je veće okretanje islamskim vrednostima, a time i ponovo pokretanje pitanja prihvatljivosti ovog poroka u javnom prostoru. Od pre nekoliko godina centar Novog Pazara, kojim simbolički vlada većinski narod u gradu, odaje utisak prostora u kome je alkohol ili nedostupan ili nevidljiv. Srpska zajednica je sa svojim lokalima mahom ograničena na jedan deo grada, tako da nije pretnja konstruisanju jedinstvenog urbanog identiteta na islamskim osnovama. Međutim, unutar bošnjačke zajednice postoji veliki broj ljudi koji i dalje uživaju u alkoholnim pićima. Da bi izbegli neprijatnosti i odoleli pritiscima dominantnog javnog diskursa o neprihvatljivosti alkohola, vlasnici kafana i uživaoci alkohola razvili su čitav niz strategija. Prilagođavanjem izgleda, lokacije, radnog vremena, naziva,

³⁷ Kratko kontrolno istraživanje urađeno je u Tutinu, u 6 ugostiteljskih objekata, gde je razgovarano s vlasnicima/vlasnicama lokala i njihovim gostima. Stiče se utisak da je tamo, upravo zbog toga što to mesto nema veliku simboličku važnost i što je udaljeno od sedišta važnih verskih i etničkih institucija, ugostiteljstvo pod znatno manjim uticajem verskih dogmi, te da je odnos prema konzumiranju alkohola daleko fleksibilniji. Mnogo manje se poštuje ramazanski post, nema posebnog prilagođavanja rada potrebama vernika, nema ili je manje prikrivanja, daleko je veće prisustvo žena u ugostiteljstvu, dok su mnogi tradicionalni bošnjački proizvodi zanemareni („ruski čaj“, đulsija i sl).

podilaženjem strukturama moći, kombinacijom poslovanja u sivoj i beloj zoni, mešavinom konspiracije i diskrecije, tradicija uživanja u alkoholu u Novom Pazaru uspeva da opstane. Tu tradiciju nose muškarci, pripadnici srednje i starije generacije, koji su skloniji ilegalnim kafanama starog tipa. Mlađe generacije su, prema našem uzorku, mnogo manje sklone ovom poroku i okrenute su estetski prihvatljivijim modernim kafeima. U narednim decenijama videće se da li je trend povlačenja alkohola, njegova marginalizacija, lokalizacija i ilegalizacija, privremen ili trajan proces. Kao posebni naučni problemi u okviru ove teme javljaju se etnički odnosi, odnosi između generacija ili starosnih grupa i rodni odnosi. Svaki od njih biće predmet posebne studije.

Izvori

- <https://taktinfo.rs/2023/05/25/uporedni-prikaz-broja-stanovnika-novog-pazara-prema-nacionalnoj-pripadnosti-popis-2011-i-2022-godine>
<https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2022/1/9/nacionalisticki-pir-u-novom-pazaru-bosnjaci-se-plase-matrice-90-tih>
<https://sandzakpress.net/arhiva/kazu-%E2%80%9Eislam-je-zaostao-jer-zabranjuje-alkohol%E2%80%9C/>
<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-49046702>;
<https://www.facebook.com/notes/388772682508436/>
<https://www.politika.rs/scc/clanak/433959/U-Novom-Pazaru-bez-prodaje-alkohola-u-trgovinama-posle-21-sat>
<https://www.facebook.com/groups/551956208470273>
<https://www.facebook.com/groups/1509899035984072>,
<https://www.facebook.com/StariDedoNP>
<https://www.facebook.com/groups/191773350920053>
<https://www.facebook.com/groups/np020>
<https://www.blic.rs/slobodno-vreme/otisla-sam-na-svadbu-kod-brata-u-novi-pazar-i-dozivela-potpuni-sok-porucili-smo-pice/cldkxxx>

Reference

- Ahmad, Harun, Endang Sumarti, Yunita Anas Sriwulandari. 2022. „Cafe as a Representation of the Lifestyle of the Urban Community“. *Technium Social Sciences Journal* 33 : 569–576. <https://doi.org/10.47577/tssj.v33i1.6851>
- Aksić, Nina. V. 2018. Rad novopazarske gimnazije u periodu od 1913. do 1922. godine. *Philologia mediana* 10: 657–669.
- Aksić, Nina. 2023. *Kultura svih ili kultura za sve: institucionalni amaterizam u Novom Pazaru u periodu socijalizma*. Beograd. Etnografski institut SANU.
- Backović, Vera, Ivana Spasić. 2014. „Identitet grada: mišljenje lokalnih aktera u četiri urbane sredine“. *Sociologija*. LVI (2): 101–123. <https://doi.org/10.2298/SOC1402101B>
- Bandžović, Safet. 1988. „Osvrt na privredne prilike u Novom Pazaru i okolini u međuratnom razdoblju“. *Novopazarski zbornik* 12. 101–110.

- Bandžović, Safet. 1993. „Tokovi iseljavanja muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku“. *Novopazarski zbornik* 17: 103–114.
- Beganović, Džemila. 2014. „Complex urbarchitectonic structures of Priština and Novi Pazar cities“. *SPATIUM International Review* 32 (December 2014): 39–46. <https://doi.org/10.2298/SPAT1432039B>
- Çapar İleri, Sinem. 2020. „The analysis of the importance of Turkish coffee and coffeehouses with the comparison between British and Ottoman culture“. *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies* S8 (November): 392–397. <https://doi.org/10.29000/rumelide.814324>
- Crnišanić, Ramiz. 1969. „Privredni razvoj Novog Pazara“. U *Novi Pazar i okolina*, 479–526. Novi Pazar: Književne novine.
- Dilberović, Alija. 2023. „Uloga kafane u društvenom životu osmanskih gradova s posebnim osvrtom na mostarsku novu kahvu podignutu 1604/05. godine“. *ANALI GHB* 52 (44): 117–152. <https://doi.org/10.51719/25663267.2023.30.44.117>
- Dragišić Labaš, Slađana. 2014. „Kulture ne/pijenja kroz sličnosti i razlike stavova, rituala i obrazaca“. *Sociološki pregled XLVIII* (1): 105–129. <https://doi.org/10.5937/socpreg1401105D>
- Đorđević, Dragoljub B. 2012. Kafanologija. Beograd. Službeni glasnik.
- Đorđević D. B. 2016. „Kafana: To sjajno treće mesto (temat)“. U *Kultura – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 151, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Elezović, Gliša. 1938. „Kafa i kafana na Balkanskom poluostrvu“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 18 (1–2): 617–637.
- Fotić, Aleksandar. 2005. „(Ne)sporno uživanje: pojava kafe i duvana“. U *Privatni život u srpskim zemljama u osvjet modernog doba*, uredio Aleksandar Fotić. 261–301. Beograd: CLIO.
- Gavrilović, Ljiljana. 2013. *Pazarsko-sjenički kvartet*. Novi Pazar: Muzej „Ras“.
- Hattox, Ralph S. 1985. *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East Seattle*. University of Washington Press.
- Hodžić, Muamer. 2022. „O fenomenu kahve i mjestima gdje se pila u Bosni u 16. i 17. stoljeću“. U *Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15–19. stoljeća*, 165–183. Zbornik radova sa naučnog skupa „Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15–19. stoljeća (IV).“ Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Orijentalni institut.
- Hrabak, Bogumil. 1997. „Muslimani ili Bošnjaci u Staroj Raškoj (Novopazarskom Sandžaku)“. *Novopazarski zbornik* 21: 265–274.
- Jovanović, Risto. 1995. „Stanovništvo Novog Pazara“. *Novopazarski zbornik* 19: 217–234.
- Kahrović, Muradija. 2003. *Novi Pazar u vaktu i zemanu*. Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović“.
- Koničanin, Omer. 1993. „Novopazarska čaršija“. *Novopazarski zbornik* 17: 129–146.
- Kovačević, Ivan. 1984. „Tri elementa kafanskog folklor: dizanje, kucanje i razbijanje čaša“. *Glasnik Etnografskog instituta XXXIII*: 79–84.
- Krstić, Dejan. 2016. „Kulturni koreni srpske kafane“. U *Kafana: to sjajno treće mesto*, uredio Dragoljub B. Đorđević, 88–118. *Kultura – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 151. <https://doi.org/10.5937/kultura1651088K>

- Lukito, Yulia Nurliani and Anneli Puspita Xenia. 2018. „Experiencing contemporary cafés and changes in the characteristic of third places“. *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science* 126: 1–12.
- Matthee, Rudolph. 2023. *Angels Tapping at the Wine-shop's Door: A History of Alcohol in the Islamic World*. Hurst and Oxford University Press.
- Milanović, Nevena. 2018. „Novi život kafana: disolucija sjajnog ‘trećeg mesta’“. *Etnoantropološki problemi* 13 (4): 971–985. <https://doi.org/10.21301/eap.v13i4.4>
- Mrgić, Jelena. 2017. „Aqua vitae – Notes on Geographies of Alcohol Production and Consumption in the Ottoman Balkans“. *Etnoantropološki problemi* n.s.12 (4): 1309–1328. <https://doi.org/10.21301/eap.v12i4.14>
- Mujić, Muhamed A. 1954. „Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića u Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću“. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 5: 288–298.
- Muminović, Esad, Uroš Radosavljević and Džemila Beganović. 2020. „Strategic Planning and Management Model for the Regeneration of Historic Urban Landscapes: The Case of Historic Center of Novi Pazar in Serbia“. *Sustainability* 12 (1323).
- Mušović, Ejup. 1978. „Novi Pazar u prošlosti“. *Novopazarski zbornik* 2: 7–13.
- Nikšić, Asim. 2021. *Moj Pazar, moji ljudi, moje uspomene*. Novi Pazar.
- Oldenburg, Ray. 1999. *The Great Good Place*. Cambridge: Da Capo Press.
- Panajotović, Mila. 2019. *Stare pirotске mehane i kafane*. Pirot: Muzej Ponišavlja.
- Petrović, Mina, Vera Backović, Milena Toković. 2022. „Rebuilding post-communist city identity: The case of Novi Pazar, Serbia“. *Urbani izziv* 33 (2): 91–102. <https://doi.org/110.5379/urbani-izziv-en-2022-33-02-03>
- Pišev, Marko. 2019. „Između „azijatskog” islama i „pravoslavnog” slovenstva: jugoslovenski muslimani u ranoj srpskoj etnologiji“. *Antropologija* 19 (3): 171–208.
- Radović, Miodrag. 2000. „Privatni trgovci, ugostitelji i zanatlije novopazarskog kraja od oslobođenja do druge nacionalizacije“. *Novopazarski zbornik* 24: 207–242.
- Radović, Miodrag. 2001. *Rankove centrale*. Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras” – Muzej „Ras”.
- Radović, Miodrag. 2007. *Efendijina sećanja i kazivanja*. Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras” – Muzej „Ras”.
- Rebronja, Elijas. 2019. *Stari majstori Jeni Pazara – stari zanati u Novom Pazaru*. Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović”.
- Spasojević, Boro. 2012. „Kafanska istorija Sarajeva“. U *Kafanologija*, uredio Dragoljub B. Đorđević 333–373. Beograd: Službeni glasnik.
- Vartasiwi, Nino, Agus Trihartono. 2020. „Café in small towns: A picture of the weakening social engagement“. *Coffee Science*, 15:e151687: 1–6.
- Vukanović, Maša. 2016. „Od umetničke akcije do turističke atrakcije – (re)konstruisanje starogradske kulture u Skadarliji i njenim kafanama“. U *Kafana: to sjajno treće mesto*, uredio Dragoljub B. Đorđević, 227–243. *Kultura – časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 151. <https://doi.org/10.5937/kultura1651227V>
- Zirojević, Olga. 2015. *Alahovi hrišćani*. http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/2002/282-283/282-283_13.html

Saša NedeljkovićThe Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
sneljk@f.bg.ac.rs*The Consumption of Alcoholic Beverages Among Bosniaks
in a Multi-Confessional Environment: The Example of Novi Pazar*

Novi Pazar is a multi-ethnic city with a dominant Bosniak majority that, since the 1990s, has sought to adapt the city's identity to Islamic teachings and values. Those efforts have encountered various kinds of resistance, both within and outside the ethnic community, especially since the beginning of the 20th century, as the city has been shaped by diverse influences that do not conform to Islamic principles. Thus, alcohol consumption emerges as one of the most interesting topics to discuss. In this paper, an attempt was made to describe and analyze various aspects of the dealcoholization process in the city center of Novi Pazar, i.e. to study strategies that render alcohol consumption and alcohol-serving establishments either unnoticeable or socially tolerable within the urban system. Although alcohol has not been entirely eradicated from the city, it is gradually being marginalized, becoming more localized, and those who still consume it are forced to apply different practices in order to maintain their habits. The empirical research conducted during 2023 and 2024 included dozens of catering establishments and surveyed more than a hundred respondents. Findings show that bar owners use certain strategies in order to remain invisible and ensure their businesses are tolerated by the religiously observant public. These strategies include: moving to a remote location, adjusting the appearance of the premises, maintaining anonymity (without signs and names on the premises), mimicry, modifying working hours, selectively serving alcohol, temporarily removing alcohol from the menu, operating outside the legal framework, etc. Likewise, individuals who consume alcohol, in order to remain unnoticed, expand the spatial and ethnic boundaries within which they satisfy their need for alcohol.

Keywords: catering, Novi Pazar, Islam, multiculturalism, alcohol*Consommation des boissons alcoolisées parmi les Bosniaques
dans un milieu multiconfessionnel: l'exemple de Novi Pazar*

Novi Pazar est une ville multiethnique avec une majorité dominante bosniaque qui, après les années 90 du siècle passé, tente d'adapter son identité urbaine aux doctrines et aux valeurs islamiques. Ces tentatives se heurtent à différentes sortes de résistance, étant donné que, particulièrement depuis le début

du XXe siècle, la ville a subi de nombreuses influences qui ne sont pas en accord avec l'islam. L'utilisation de l'alcool en ce sens constitue un des sujets les plus intéressants. Dans ce travail a été faite la tentative de décrire et d'analyser les différents aspects du processus de désalcoolisation du centre de Novi Pazar, à savoir d'étudier les stratégies par lesquelles la consommation de l'alcool, ainsi que les restaurations qui servent l'alcool, rendent invisible ou supportable ces éléments du système urbain. Une recherche empirique a été effectuée au cours des années 2023 et 2024, et elle a englobé 30 restaurations et 103 informateurs, qui ont été interrogés à l'aide de plusieurs méthodes: groupe de discussion, entretien semi-directif, observation participante, méthode biographique adaptée.

Mots clés: hôtellerie, Novi Pazar, islam, multiculturalité, alcool

Primljeno / Received: 30.11.2024

Prihvaćeno / Accepted for publication: 08.01.2025